

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФОРМ ВЛАСНОСТІ
У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-ЕКОНОМІСТІВ
кінця ХІХ – початку ХХ століття**

У статті узагальнюється досвід застосування вітчизняними вченими методу порівняльного аналізу до вирішення проблеми оптимального розподілу в економіці прав власності. На основі співставлення переваг і недоліків основних форм власності обґрунтовуються найбільш ефективні варіанти їх використання в різних галузях.

***Ключові слова:** форми власності, права власності, порівняльний аналіз, економічна думка України кінця ХІХ – початку ХХ ст.*

Постановка проблеми. Створення прозорої та ефективної системи прав власності як базової умови нормального функціонування ринку є одним з найважливіших завдань транзитивної економіки України, яке, на жаль, до сьогодні залишається не вирішеним. Почасті це пояснюється тим, що теоретичні напрацювання західних економістів, навіть апробовані західноєвропейською або американською господарською практикою, далеко не завжди дають у країнах Східної Європи адекватні результати. З огляду на це українські економіст-історики вважають за доцільне звернути увагу на власний науково-практичний досвід інституційних перетворень, здобутий на вітчизняному ґрунті в часи первинного формування ринкового середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ґрунтовні праці Л.Горкіної [5, 6], І.-С. Коропецького [12, 13], С.Злупка [9, 10], Л.Корнійчук [11], В.Фещенко [19], В.Базилевича [2] та інших дослідників української економічної думки повертають до сучасного наукового обігу цілу низку теоретичних ідей та практичних висновків, сформульованих українськими та близькими до України російськими вченими-економістами дореволюційної доби. Однак питання власності у цих дослідженнях, як правило, або не ставляться, або ж висвітлюються фрагментарно, здебільшого у контексті розгляду інших проблем ринкової економіки (зокрема розвитку підприємництва, конкуренції, теорії і практики кооперації, соціальної політики тощо). Отже,

існує потреба в докладному предметному вивченні вітчизняного досвіду постановки й аналізу проблем власності, який міститься в економічній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Мета дослідження – на основі поєднання історико-генетичного та проблемно-логічного методів висвітлити здійснений українськими вченими в часи становлення й розвитку ринкових відносин критично-порівняльний аналіз різних форм власності з точки зору їх народно-господарського значення і узагальнити результати цього аналізу відповідно до реалій сучасної української економіки.

Основні результати дослідження. Насамперед слід відмітити, що увага науковців до зазначеної проблеми, а саме до вивчення відмінних рис конкретних форм власності, посилилась в останні десятиліття ХІХ та на початку ХХ ст., коли в економіці відчутно проявилася тенденція до ускладнення й удосконалення системи господарських правовідносин. Українські вчені досліджували й порівнювали переваги й недоліки всіх існуючих на той час форм власності, особливості їх становлення й розвитку, перспективи їх подальшої трансформації та можливості функціональної взаємодії в межах господарської системи. Вони намагалися виявити напрями оптимізації дедалі більш складної сукупності відносин власності з метою підвищення її економічної ефективності як загалом, так і в окремих галузях народного господарства.

Концептуальні основи розробки зазначених проблем були фактично закладені ще в лекційному курсі А.Антоновича з політичної економії [1]. Все розмаїття проявів принципу привласнення людиною будь-якого майна він зводив до трьох основних форм власності – особистої, спільної та суспільної. Звичайно, запропонована ним класифікація відрізняється від найбільш поширеного в сучасній літературі поділу власності на приватну (індивідуальну та колективну) і суспільну (державну та муніципальну). Однак це не зменшує наукового значення проведеного вченим докладного аналізу кожної з виокремлених ним форм власності.

Особисту власність А.Антонович розглядав як виключну належність майна окремим членам суспільства, поділяючи її, у свою чергу, на вільну та заповітну. У першій він виокремлював три основних елементи: право володіння, що являє собою безпосереднє вольове відношення людини до певного майна і складає матеріальне підґрунтя власності; право користування, що полягає в господарській діяльності, спрямованій на отримання доходу від майна, або в безпосередньому його вживанні задля задоволення потреб; а також право розпорядження майном, що надає, з одного боку, можливість внесен-

ня змін у складі майна відповідно до волі власника, з іншого – можливість відчуження майна через продаж, дарунок тощо. Цій вільній приватній власності вчений протиставляв власність особисту, тобто не вільну, а обмежену в частині розпорядження правом заповіту, в силу якого така власність існує як цілісне неподільне майно, що переходить у спадок до одного з членів родини [1, с. 506–508].

Під спільною власністю А.Антонович розумів приналежність майна одночасно кільком особам, права яких чітко не розподілені. Сюди він відносив насамперед власність сімейну, окремі випадки спільного користування майном на зразок спільних пасовищ для худоби, численні різновиди так званого сервітутного користування, за яким певна особа або особи отримують часткове право у чужих об'єктах, наприклад, право збирання хворосту в чужому лісі тощо, а також спільне користування факторами виробництва й розподіл результатів праці в артілях [1, с. 508–509].

Суспільну власність вчений визначав як приналежність майна юридичним особам – церквам, лікарням, учбовим закладам, общинам, містам, земствам і самій державі. Окреме місце він відводив тут общинному землеволодінню як специфічному виду обмеженої власності, за якого права розпорядження землею зовсім не існує, володіння нею належить цілому поселенню – громаді, або «миру», – а окремим особам надається лише право тимчасового користування землею, причому, підкреслював дослідник, однакове для всіх членів общини, яка суворо дотримується рівномірності під час розподілу землі [1, с. 509].

Досліджуючи питання про відносне значення згаданих форм власності у народному господарстві, А.Антонович відзначав, що воно поділяє економістів на протилежні й навіть ворожі школи: одні, виходячи з принципу особистого інтересу, проголошують особисту власність наріжним каменем суспільного добробуту і стверджують, що за її відсутності висока продуктивність праці є неможливою; інші переконані у виключній ролі власності спільної, яка, на їх думку, веде до кооперативної праці, цього, за іронічним висловом вченого, «філософського каменя, який перетворює злиденність на багатство, пісок на золото» [1, с. 509]. З іншого боку, жодна з форм власності не залишилася поза критикою: зокрема, особисту власність звинувачували в тому, що вона призводить до виникнення пролетаріату, зосередження землі в руках небагатьох і обезземелення мас населення; спільну власність у коопераціях прирівнювали до знищення будь-якої власності, через що вільний виробник перетворюється на виконавця, повністю залежного від керівників кооперативної общини; суспільній

власності дорікали у низькій продуктивності внаслідок того, що вона утилізується найманими як керівниками, так і виконавцями, не зацікавленими в успішності справи так, як може бути зацікавлений власник [1, с. 510].

Ці й подібні їм визначення, на погляд вченого, впливають з існування багатьох сторін предмету дослідження, а отже, повинні розглядатися не як суперечки, а як матеріал для з'ясування всіх аспектів питання. Він був переконаний, що кожна форма власності має свої переваги, які, однак, можуть нейтралізуватися несприятливими обставинами, що виникають завжди, коли одна з форм власності розвивається за рахунок інших, пригнічуючи або знищуючи їх [1, с. 514]. Виходячи з цього, А.Антонович намагався окреслити оптимальні умови застосування кожної з виділених ним форм власності у відповідності до їх впливу на економічну поведінку окремих економічних суб'єктів та розвиток народного господарства загалом.

Так, особиста власність, на його думку, є необхідною умовою економічного прогресу, неможливого без особистої ініціативної діяльності та вільного користування й розпорядження ресурсами. Це визнають, зазначав він, навіть прибічники колективних форм власності, зокрема, общинного землеволодіння. Вислів одного з них, князя А.Васильчикова, він наводить на підтвердження своєї думки: «Особиста власність ... як мета і в той самий час мотив підприємливості, діяльності, винахідливості, працелюбності, витримки, є найсильнішим важелем будь-якого успіху, будь-якого розвитку в суспільстві. Це – закваска, яка безперервно штовхає вперед, не дає поринути у лень і дрімоту» [1, с. 516]. Проте однобічний розвиток цієї форми, вважав учений, легко призводить до сумних соціальних наслідків. Наприклад, безконтрольний розвиток приватної земельної власності сприяє утворенню латифундій і одночасній пролетаризації значних мас населення, які стають сприятливим ґрунтом для різного роду агітаторів. Діяльність останніх не знаходить прибічників у середовищі, де земельна власність є поширеним явищем, але має успіх серед знедоленого люду, збурюючи його невдоволення існуючим ладом і знижуючи тим самим господарсько-правову забезпеченість приватних власників, що, в свою чергу, гальмує економічний розвиток. Так принцип, що є необхідною умовою економічного розвитку, за несприятливих умов стає гальмом у справі цього розвитку [1, с. 515].

Світлий бік спільної власності А.Антонович бачив у морально-економічному поєднанні сил окремих індивідів заради найкращого досягнення певних спільних цілей. Разом з тим, він був переконаний, що цей принцип миру і моральної єдності, доречний в умовах сімей-

них зв'язків, має застосовуватися поза ними лише у виключних випадках і не може бути загальнообов'язковим в усіх сферах людських взаємин. В останньому випадку спільна власність стає ворожою людській особистості, її свободі й духовному розвитку, переходячи у комунізм – систему, яка, за словами вченого, «заперечує будь-яку власність і перетворює вільного виробника на раба, який не має жодних прав на результати своєї праці і легко перетворюється на паразита, на споживача продуктів, створених іншими» [1, с. 516].

Так само А.Антонович застерігав і проти пригнічення особистої власності власністю суспільною (оскільки воно також може мати сумні наслідки). Проте і суспільна власність, на його погляд, має своє спеціальне призначення і відіграє важливу роль у народному господарстві. Зокрема, він вважав, що державна земельна власність, незважаючи на її меншу (порівняно з особистою власністю) продуктивність, є вигідною для суспільства, насамперед у тих випадках, коли певне майно (як, наприклад, лісові угіддя) має загальнонародне значення і його знищення, безумовно шкідливе для суспільства, може бути вигідним для приватних власників. Крім того, земля, що знаходиться в державній власності, може використовуватись і в боротьбі з аграрним перенаселенням як постійний земельний фонд для колонізації, і з метою підтримки тієї чи іншої галузі економіки або вирішення конкретних народногосподарських завдань (проведення дослідів, розведення мануфактурних або торгових рослин, садівництва, городництва, бджільництва тощо) [1, с. 518].

Отже, підводить підсумок вчений, кожна з форм власності має своє природне призначення, в силу чого жодна з них не повинна поглинати іншу. Натомість потрібне їх спільне існування в економіці країни, яке служитиме запорукою практичної реалізації кращих сторін кожної з форм, не припускаючи однобічності в їх розвитку. А.Антонович вважав, що розмаїття форм власності в народному господарстві є настільки ж природним явищем, як розмаїття людських здібностей, що проявляється в суспільному поділі праці: поза останнім, як і поза розмаїттям форм власності, суспільство може лише жити, але не жити. Що ж до недоліків тієї або іншої форми власності, то вони, на переконання вченого, не зменшують її принципового значення і потребують не заміни даної форми іншою, а належного регулювання її функціонування з боку державної влади [1, с. 519].

Конструктивна ідея органічного поєднання в народному господарстві різних форм власності зближувала підходи вітчизняних економістів різних теоретичних напрямів і шкіл у розробці й вирішенні нормативного аспекту проблеми власності, слугуючи дороговказом

на шляху досягнення соціального миру й політичної стабільності – найважливіших умов формування ринкового середовища та подальшого економічного зростання. У цьому позитивному руслі розробляли свої практичні рекомендації щодо найкращого розподілу в суспільстві прав власності одночасно і вчені Київської реально-психологічної школи, і представники широкого «соціального» напрямку, відповідно акцентуючи увагу на тих формах, які здавалися їм найбільш перспективними або доцільними для вирішення тих або інших економічних завдань.

Наприклад, прибічники школи «державного соціалізму», як правило, намагалися передусім показати переваги суспільних форм власності, з якими вони пов'язували майбутнє соціально-економічного розвитку. Зокрема, В.Железнов підкреслював той факт, що в господарському житті всіх народів, поряд з приватним підприємництвом, дедалі ширше розвивається діяльність держави та органів місцевого самоврядування. Він пояснював це динамікою розвитку капіталістичного ладу, який знаходить вияв у концентрації промислового виробництва. У першій половині ХІХ ст., зазначав учений, коли європейські народи щойно звільнилися від обтяжливої і дріб'язкової регламентації поліційної держави, у політичній економії вважалось аксіомою, що держава по суті своїй є поганим господарем і що приватне підприємництво завжди й усюди є кращим за підприємства, які керуються урядовими органами. Однак ця думка, доречна на світанку капіталізму, була суттєво підірвана внаслідок появи величезних споруд, особливо в галузі транспорту, зосередження яких в руках приватних підприємців (як правило, акціонерних компаній) негативно позначилося на загальнонародних інтересах [7, с. 286–287].

Технічні особливості підприємств залізничного й телеграфного сполучення, слушно вказував В.Железнов, унеможливають застосування принципу вільної конкуренції й зумовлюють їх монопольний характер, через що знаходження їх у приватних руках ставить державу (яка зацікавлена у правильному розвитку цих галузей) у не вигідні умови: приватні підприємці прокладають дороги лише там, де їм вигідно, обтяжуючи при цьому державний бюджет вимогами різного роду пільг. З огляду на ці обставини, зазначав учений, думка про незручність державних підприємств була залишена, і держави почали самі будувати залізниці й викупати вже збудовані приватні. Особливо виразно, на його погляд, ця тенденція позначилась в останні двадцять років ХІХ ст. у Пруссії, де у 1891 р. державі належало вже 25885 км залізниць, тоді як у приватному володінні лишилося тільки 2180 км, а чистий доход від їх використання зріс з 350 млн марок у 1885–86 рр.

до 518 млн у 1901 р., а також в Росії, де казна викупила багато приватних залізниць, в тому числі Південно-Західні шляхи, і фінансує прокладання Сибірської залізниці, яка теж залишиться у державній власності [7, с. 288]. Вчений також звертав увагу на збільшення участі в організації господарських підприємств органів місцевого, особливо міського, самоврядування, які почали дедалі частіше будувати за власні кошти різні споруди загального користування, як, наприклад, водопроводи, газове й електричне освітлення, трамваї, будинки для проживання робітників тощо [7, с. 289].

Десятиліттям пізніше К.Воблий вже розглядав розширення державної діяльності у сфері виробництва як характерну особливість сучасного йому народного господарства, зумовлену насамперед зростанням витрат на вирішення дедалі більш численних культурних завдань держави. Останній, за його спостереженням, доводиться братися за організацію підприємств у тих галузях господарства, де приватна ініціатива виявляється недостатньою, або там, де приватні підприємці, переслідуючи свої особисті інтереси, можуть завдавати шкоди інтересам загальнодержавним, або, зрештою, з міркувань фіскальних [4, с. 134].

Відзначав К.Воблий і прагнення міст до створення власних підприємств, пояснюючи цю тенденцію суспільно-економічного розвитку цілою низкою завдань для міського управління, висунутих прискоренням процесу урбанізації населення. Насамперед йшлося про заходи, що сприяють оздоровленню міст (облаштування міського водопостачання, каналізації, лікарень, заощення й освітлення вулиць тощо), а також про організацію підприємств, покликаних компенсувати стрімке зростання муніципальних витрат (ринків, ломбардів, міського транспорту і т.д.). Вчений помітив також поширення цієї тенденції на земства, які наслідували приклад міських громад у справі утворення суспільних підприємств. Щоправда, господарська діяльність останніх мала дещо інший характер: у земській практиці частіше зустрічалися цементні заводи, цегляні, черепичні, чоботарські та інші майстерні тощо. Особливо швидко, за спостереженням вченого, зростала кількість суспільних підприємств в економічних умовах Першої світової війни, коли з'явилися міські хлібопекарні, молочарні, їдальні, міські й земські бюро праці, цукрові й миловарні заводи, підприємства з виробництва землеробського реманенту та ін. Важливою позитивною рисою останніх він вважав зразкове, на його погляд, ставлення до робітників, в результаті чого вони мають більш високу заробітну плату, меншу тривалість робочого дня, вихідні й святкові дні, отримують пенсії [4, с. 133].

Економісти помірковано-ліберального напрямку, на відміну від прибічників «державного соціалізму», були більш обережними в оцінках переваг суспільних форм власності. Зокрема, ще М.Бунге застерігав, що покладання надмірних сподівань на державу, перетворення приватної діяльності на державну або на діяльність товариств (з неминучим знищенням особистої ініціативи) зовсім «не обіцяють ще встановлення найкращої форми господарського порядку» [3, с. 160]. У свою чергу, Д.Піхно вважав, що в економіці загалом панівною формою господарювання мають бути не суспільні, а приватні підприємства – як більш енергійні, мобільні й заощадливі. Суспільні ж підприємства, на його погляд, доцільні лише в тих випадках, коли вони є найкращим або єдиною можливим засобом досягнення успіху, а також цілей суспільної користі, таких як задоволення потреб суспільного благоустрою або безпеки. До них вчений відносив, зокрема, підприємства міського господарства, лісове господарство, карбування монет, а також підприємства нерівномірної прибутковості (пошту, телеграф, деякі шляхи сполучення тощо) [15, с. 95]. Цю точку зору поділяв також М.Цитович [20, с. 95].

Аналізуючи особливості господарської діяльності об'єктів різних форм власності, Д.Піхно відзначав, що суспільними установами більш успішно ведуться ті підприємства, які можуть регулюватися загальними правилами й нормами, не потребують частих змін плану або напрямку діяльності і де не ускладнений облік та контроль виконавців. Ті ж підприємства, де необхідна свобода дій і комерційна кмітливність, можуть приносити прибуток суспільним установам лише завдяки різним привілеям або монополіям [15, с. 98]. Проте приватна форма господарювання, більш доцільна в останньому випадку, теж має, на думку вченого, свої вади. В одноосібних підприємствах, за його спостереженням, віддзеркалюються риси індивідуальності власника, її сильні й слабкі сторони, внаслідок чого ці підприємства є менш стабільними і надійними, ніж суспільні. З іншого боку, свобода і єдність управління й розпорядження обумовлюють їх мобільність і гнучкість, а повне користування отриманим результатом і повна особиста відповідальність, що є невід'ємними ознаками приватного підприємництва, сприяють розвитку енергійності та господарської ініціативи [15, с. 115].

Зважену характеристику одноосібним приватним підприємствам надавав пізніше і К.Воблий. До їх переваг він відносив насамперед особисту зацікавленість господаря у результатах виробництва, яка виступає потужним стимулом підвищення інтенсивності праці, дбайливого ставлення до майна та якомога повнішого використання всіх

елементів виробництва, а також високу пристосовуваність до вимог ринку внаслідок швидкого прийняття господарських рішень; серед недоліків відзначав їх підвищену ризикованість через повну залежність від особистої долі власника та обмеженість капіталу і кредиту [4, с. 125].

Разом з тим вчений був далекий і від ідеалізації приватних колективних підприємств, таких як повні, командитні та акціонерні товариства. Зокрема, порівнюючи переваги й недоліки останніх, він зауважував, що акціонерна форма власності полегшує нагромадження капіталу завдяки можливості залучати до підприємництва широкі маси населення (навіть з дуже обмеженими доходами, шляхом продажу акцій низького номіналу). Крім того, вільні купівля і продаж акцій на ринку полегшують перелив капіталу з однієї галузі в іншу, а коливання курсу акцій сприяє залученню капіталів до акціонерних підприємств. З іншого боку, відзначалася також громіздкість управління акціонерними підприємствами, його складність і дорожнеча; відсутність особистої зацікавленості в керівників і, як наслідок, їх марнотратство; необмежене панування власників великих пакетів акцій; спекуляції на курсі акцій тощо [4, с. 126–129].

Як різновид колективних приватних підприємств К.Воблий розглядав кооперативні товариства, які, за його висловом, являють собою не спілку капіталів, як товариства акціонерні, а спілку осіб [4, с. 130]. Серед них він окремо виділяв виробничі асоціації, члени яких – власники засобів виробництва – беруть участь у виробництві власною працею, не залучаючи найманих робітників. Вчений припускав можливість їх утворення як у промисловості (переважно у галузях, де немає потреби у великих капіталах і можливе існування дрібних підприємств, – будівельній, меблевій, друкарській, металообробній, шкіряній тощо), так і в сільському господарстві (у вигляді товариств для спільної оренди землі, яка розбивається на ділянки між членами кооперативу, та у вигляді товариств для спільного ведення всіх сільськогосподарських робіт за певним планом), однак відзначав, що вони є доволі рідкісним явищем. Серед причин неуспіху виробничих асоціацій він називав передусім ті, що впливають з їх колективного характеру: низька дисципліна їх членів, які, відчуваючи себе господарями спільної справи, не бажають підкорятися керівникам, обраним зі свого ж середовища; несвобода у виборі робітничого персоналу, який обмежений членами товариства; складнощі при запровадженні нових машин через те, що вони скорочують попит на працю, тоді як артіль не може залишати своїх членів без роботи. Крім того, їм заважає низька здатність адаптуватися до фаз економічного циклу: під час про-

мислового піднесення артільям доводиться удаватись до найманої праці, змінюючи свою некапіталістичну сутність, а під час застою чи рецесії вони не можуть скоротити кількість працівників, як це робить у подібній ситуації підприємець-капіталіст. Усі ці обставини, зазначав К.Воблий, вкрай ускладнюють існування виробничих товариств у їх чистому вигляді, і тому найбільш успішні з них зазвичай перетворюються на капіталістичні колективні підприємства, які більше не приймають нових членів і широко практикують найману працю [4, с. 130–131].

Найбільш успішно, за спостереженням вченого, розвивалися підприємства виробничо-підсобної кооперації – закупівельні (наприклад, із заготівлі сировини, мінеральних добрив, насіння тощо), товариства для спільного використання машин та устаткування, товариства зі збуту продукції та ін., – а також кредитні товариства, які часто виконували посередницькі операції із закупівлі та збуту товарів [4, с. 132].

Висновки К.Воблого щодо ефективності різних видів кооперативних підприємств свідчать, що він проводив їх порівняльний аналіз, спираючись на попередні дослідження М.Туган-Барановського – одного з найвизначніших українських adeptів і теоретиків кооперації, який приділяв кооперативній власності особливу увагу. За М.Туганом-Барановським, кооперація органічно поєднувала особистий інтерес з притаманною йому ініціативністю і колективний спосіб виробництва й розподілу продукту як невід’ємний елемент соціалістичного господарства. Саме кооперативну власність він вважав найважливішою запорукою у справі запобігання пригнічення особистості суспільством у соціалістичній державі майбутнього [17, с. 366–371]. Тому вчений пов’язував економічний розвиток майбутнього соціалістичного господарства насамперед із трудовими кооперативами, визнаючи водночас, що в умовах капіталістичного ладу вони виявилися менш життєздатними й поширеними, ніж кооперативи, засновані на найманій праці [18, с. 442].

Подібний підхід, заснований на порівняльному аналізі господарської ефективності різних форм власності, виявився найбільш плідним при вирішенні такого складного й болючого для Росії й України питання, як розподіл земельної власності. Обґрунтовуючи необхідність використання цього підходу, І.Миклашевський, зокрема, слушно зазначав, що земля слугує людині, по-перше, як місцезнаходження і місце проживання; по-друге, для ведення лісового й сільського господарства; по-третє, для видобування з її надр корисних копалин і мінералів; по-четверте, як резервуар для різного роду вод, потрібних і

для безпосереднього споживання, і для виробництва й пересування товарів, а також для зрошення; по-п'яте, для прокладання доріг та будівництва споруд. У відповідності до названих цілей, вважав він, інститут приватної земельної власності має різне народногосподарське значення, і його зміст при застосуванні до різних видів земельного майна відчутно різниться, а в деяких випадках суттєво обмежується і замінюється різними формами суспільного володіння [14, с. 662]. Залишаючи врегулювання питань останніх трьох видів земельної власності на розсуд відповідного законодавства, вчений докладно аналізував проблеми міської та сільської (сільськогосподарської) земельної власності.

Міська земельна власність привертала увагу І.Миклашевського, як і інших економістів, насамперед через те, що земельна рента з міських земель, у переважній більшості випадків, є доходом, отримуваним землевласниками за розташування місця. Як прямий наслідок цієї обставини він відмічав той факт, що в містах, особливо великих, земельна рента сягає надзвичайно високого рівня: за міські землі, що знаходяться поблизу центрів торгівлі або мають якісь інші зручності, власники часто встановлюють монопольні ціни, чим значно здорожують як життя міського населення, так і витрати на виробництво. У свою чергу, результатом нерівномірної дорожнечі міських земельних ділянок стає своєрідний характер зростання міст – не лише в ширину, а й вгору, що, в першому випадку, збільшує витрати на їх утримання, а в другому – посилює гігієнічно небезпечну скупченість населення, яскравим прикладом чого слугують, зокрема, південноіталійські міста. Крім того, зазначав учений, за відносно великої кількості вільних капіталів у містах подальший приток населення часто викликає так звані будівельні гарячки та шкідливі спекуляції легкодоступними кредитами під заставу житлових будівель і земельних ділянок, що вносить розлад у розвиток не тільки міського, а й усього народного господарства. З огляду ж на те, що розвиток обробної промисловості й транспорту стимулює подальше зростання чисельності міських мешканців, одним з найбільш негативних наслідків існування приватної власності на землю в містах він вважав квартирні кризи, які важким тягарем лягають на робітниче населення [14, с. 662–663].

Разом з тим І.Миклашевський визнавав, що усунення цих шкідливих явищ шляхом передачі прав на міську земельну власність до рук міських громад є з практичної точки зору надзвичайно складним завданням, особливо у містах з дрібною земельною власністю. Тому вчений схилився до думки більш поміркованих економістів, які пропонували пом'якшувати негативний вплив міської приватної земель-

ної власності шляхом таких заходів, як втручання держави в орендні відносини, реформування міського оподаткування, поширення товариств для облаштування дешевих квартир та зведення будинків на артільних засадах, покращення й здешевлення міських шляхів сполучення тощо [14, с. 663]. Однак ідея муніципалізації міської земельної власності була вельми популярною на рубежі XIX–XX ст., особливо серед прибічників німецької історичної школи та «державного соціалізму», на що вказували, зокрема, В.Желєзнов [8, с. 147–148] та М.Туган-Барановський [16, с. 56–58].

Стосовно визначення найбільш ефективної форми власності для земель, зайнятих лісом, І.Миклашевський зазначав, що воно потребує врахування двох протилежних моментів у використанні лісового господарства: з одного боку, це інтерес, який він називає фіскальним і вважає більшою мірою приватним, коли на ліс дивляться як на майно, що має приносити якомога більший дохід, який визначається висотою земельної ренти; з іншого боку, це інтерес більш суспільного характеру, який він називає поліцейсько-охоронницьким, коли ліс розглядається як свого роду фідеїкомісс, призначений не тільки принести дохід своєму власнику, а й забезпечувати майбутні покоління запасом палива, матеріалів для будівництва й ремісництва, а також запобігати таким природним лихам, як шкідлива зміна клімату, обміління рік, занесення родючих полів піском, гірські й снігові обвали, повені тощо. Та обставина, що ведення лісового господарства не дозволяє досягти такої швидкості обороту капіталу, як в обробній промисловості, часто спонукає власників лісу форсовано його вирубувати, обертаючи на рухомий капітал, що засуджується суспільством і лісовою наукою, але є вигідним з точки зору приватного інтересу. З огляду ж на те, що для відновлення лісу потрібні десятиліття, зауважував учений, всі цивілізовані держави обмежують право власності на лісові землі, намагаючись зберегти водночас і лісові площі, і постійний запас деревини, а в особливо небезпечних для народного добробуту випадках не зупиняються і перед експропріацією таких земель [14, с. 664–665].

Найбільшу увагу на рубежі XIX–XX ст. вітчизняні економісти приділяли пошуку оптимального варіанту розподілу прав власності на землі сільськогосподарського призначення. Це питання обговорювалось переважно в контексті аналізу різноманітних проектів аграрної реформи, яким у суспільно-економічній літературі того часу було присвячено величезну кількість сторінок та окремих праць. Їх вивчення потребує спеціальної розробки, докладне висвітлення результатів якої буде представлено в наступних публікаціях.

Висновки. Таким чином, в результаті дослідження виявлено, що, незважаючи на певну ідеологізацію й політизацію підходів до вивчення проблем власності, внаслідок чого економісти «соціального» напряму були схильні підкреслювати переваги суспільних форм власності і відзначати поступове зростання їх кількості та значення в народному господарстві, а економісти-ліберали, у свою чергу, відводили провідну роль в економіці приватним – індивідуальним та колективним формам господарювання як більш ефективним і адаптованим до коливань ринкової кон'юнктури, – у переважній більшості економічних праць кінця XIX – початку XX ст. провідною була ідея плюралізму форм власності. Позитивно сприйнявши історичну тенденцію ускладнення системи господарських правовідносин, вітчизняні вчені вважали розмаїття форм і розмірів власності наслідком природних розбіжностей людей та необхідною умовою вдосконалення суспільного поділу праці, важливою запорукою практичної реалізації кращих сторін кожної з форм власності і комплексного вирішення проблем економічної ефективності та соціальної стабільності.

Проведений українськими та російськими економістами ґрунтовний порівняльний аналіз переваг і недоліків усіх форм власності, що існували в ті часи, виявив глибоке розуміння ними нерозривного зв'язку між організаційною формою підприємництва, яка визначається тим чи іншим варіантом розподілу основних прав власності (володіння, користування і розпорядження) та соціально-економічними результатами господарської діяльності відповідних економічних суб'єктів у різних галузях економіки. Виходячи з цього, вони, з одного боку, застерігали від покладання надмірних сподівань на державу і перетворення приватних підприємств на державні у промисловості та сільському господарстві, а з іншого – вважали доцільними такі заходи, як повне або часткове одержавлення залізниць, муніципалізація підприємств міського господарства; обґрунтовували необхідність посилення державного контролю та регулювання прав власності на міські та лісові земельні ділянки. Зверталася увага також на те, що серед приватних колективних підприємств найбільш динамічно розвиваються ті форми, які зберігають принцип особистої зацікавленості, а втрата останнього є суттєвим недоліком акціонерних товариств, який, однак, певною мірою компенсується перевагами цієї форми власності, зокрема, зручним механізмом інвестування та можливістю залучення до підприємництва широких верств населення.

Сучасна господарська практика реформування власності в Україні вже частково підтвердила справедливність висновків, зроблених вітчизняними вченими століття тому. Це означає, що здобутий ними

науково-практичний досвід і нині не втратив своєї цінності і здатний допомогти економістам приймати більш зважені та історично вивірені рішення щодо подальшого вдосконалення української системи прав власності та підвищення її економічної й соціальної ефективності.

В статье обобщается опыт применения отечественными учеными метода сравнительного анализа к решению проблемы оптимального распределения в экономике прав собственности. На основе сопоставления преимуществ и недостатков основных форм собственности обосновываются наиболее эффективные варианты их использования в различных отраслях.

Ключевые слова: *формы собственности, права собственности, сравнительный анализ, экономическая мысль Украины конца XIX – первой половины XX в.*

1. Антонович А.Я. Курс политической экономии: Лекции, чит. в ун-те Св. Владимира. – Киев, 1886. – VI, 654 с.
2. Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П.М. та ін. Історія економічних учень: Підручник / Під ред. В.Д.Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
3. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – С.-Петербург, 1895. – VI, 465 с.
4. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы: Пособие для комм. техн. училищ и для самообразов. – 2-е изд. – Киев, 1918. – 252, 4 с.
5. Горкіна Л.П. М.І.Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І.І.Лукінов. – Київ, 2001. – 268 с.
6. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.
7. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. – 6-е изд., исправл. и доп. – Москва, 1908. – 858 с.
8. Железнов В.Я. Очерки политической экономии. – 8-е изд., без перем. – Москва, 1918. – 494 с.
9. Злупко С.М. Економічна думка України (від давнини до сучасності): Навч. посібник. – Львів, 2000. – 495 с.
10. Злупко С.М. Українська економічна думка. Постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004. – 544 с.
11. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004. – 432 с.
12. Коропецький І.-С. Економічні праці: Зб. вибраних ст. – К.: Смолоскип, 1998. – 414 с.
13. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX ст. та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

14. Миклашевский И.Н. Собственность поземельная // Энциклопедический Словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. – Том 60. – С.-Петербург, 1902. – С. 662–665.
15. Пихно Д.И. Основания политической экономии: Пособ. к лекциям. – 2-е изд. – Вып. 2. – Киев, 1899. – 260 с.
16. Туган-Барановский М.И. Земельная реформа: Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы. – С.-Петербург, 1905. – 205 с.
17. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему: Сб. соц.-философ. произв. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. – 528 с.
18. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
19. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
20. Цытович Н.М. Политическая реформа и социальный переворот – Киев, 1906. – 43 с.

Одержано 3.12.2008.

УДК 330.87

Н.А. Супрун, С.В. Чистякова

**ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД
КОРПОРАТИВНОЇ ТЕОРІЇ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ
І.Т. ТАРАСОВА**

Стаття присвячена аналізу наукового доробку відомого вітчизняного вченого І.Т.Тарасова у сфері формування концептуальних засад корпоративної теорії. Головна увага приділена дослідженню основних положень останньої, економічної сутності корпоративних відносин, теоретичному обґрунтуванню ключових норм і правил корпоративної поведінки у працях науковця.

***Ключові слова:** теорія корпорацій, корпоративне управління, акціонерне підприємництво, І.Тарасов, економічна думка України кінця ХІХ – початку ХХ ст.*

Постановка проблеми. Аналіз попередніх публікацій. В останні роки в наукових колах спостерігається відродження інтересу до наукової спадщини видатного українського вченого Івана Трохимовича Тарасова (1849–1929). Це знайшло відображення в активізації

© Н.А. Супрун, С.В. Чистякова, 2008

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2008. Вип. 41.